

Aristoteles ve Kant'ta Zaman Kavramının Benlik ile İlişkisi Üzerine Bir Deneme

An Essay Concerning the Relationship between the Ego and the Concept of Time in Aristotle's and Kant's Thought

BAKİ KARAKAYA

İstanbul University

Received: 14.04.2021 | Accepted: 22.11.2021

Abstract: Aristotle and Kant reveal their interests in the concept of time within the relationship of time with “ego”. According to this, in Aristotle’s thought, an ego is asserted, and the concept of time is attached to it; however, at the same time, this ego becomes itself whose constitution necessarily includes the time in the process of its constitution. Therefore, attachment of the time to the ego by means of the soul does not assert contingency. On the contrary, it refers to necessity. On the other hand, the concept of time in Kant’s thought seems both to directly be constitutive for the ego or the “I” and to have a part which, to a great extent, overlaps with the ego. In this sense, besides time’s being necessary for the subject, the former is, at the same time, in need of the latter. In this article, the concept of time, which is grounded and attached to “ego” by Aristotle, and its transformation in Kant’s thought will be explicated. Then, the emphasis of this thought line, generated by Aristotle and Kant, on the subsistence of the time and ego side by side will be unveiled. In the end, after revealing the relatedness of these concepts in the thoughts of these thinkers, the time and ego will be posited as they sustain one another and are directly contiguous to each other. In this context, whilst the time, through the ego, becomes continuous, the ego, by means of the time, becomes able to develop its self-consciousness to concomitantly comprehend its totality as itself.

Keywords: Time, ego, I, self-consciousness, apperception.

Giriş

On beşer dakikalık düşü sürelerde adeta bilinçsizce çiziktirdiğim resim birkaç gün sonra bitti, akşamleyin duvara asıp masa lambasını önüne çektim, sanki birimizden biri yenik düşene kadar boğuşmam gereken bir hayaletmiş gibi karşısında durdum. Bir yüzü canlandırıyordu resim, eski resimdeki yüze, dostum Demian'ın yüzüne benziyor, ayrıca kendi yüzümü de andırıyordu. Gözlerden biri, diğerine göre dikkati çekecek kadar yukarıdaydı; bakışları derinlere dalmış bir devinimsizlik içinde üzerimden geçip gidiyor, yazgıyla dolup taşıyordu.

(Hermann Hesse, *Demian*)

Mızrak geçer ışığı

Geçer geceyi dolduran karanlığı da

(Cahit Zarifoğlu, *Hızla Akan Mızrak*)

“Zaman” kavramını ele almak yalnızca dışarıda öylece duran bir nesneyi ele almaktan veya Kant gibi konuşacak olursak, objelerin özne tarafından bilinme imkânlarını düşünmekten farklıdır. Zamandan bahsederken yalnızca kendi kendine var olmakta olan ve direkt olarak duyumsanan bir nesneden söz edemeyiz. Zamanın çok daha kompleks bir yapısı vardır ve felsefe tarihinde bu yapının değişmeye, irdelenmeye çalışıldığı çok olmuştur.

Aristoteles ve Kant da bu deşme işlemini gerçekleştiren düşünürlerden ikisi olmakla birlikte, onların zaman anlayışları temel olarak zamanı öznenin kurucu motiflerinden biri haline getirmelerinden dolayı önem arz eder. Özne yalnızca politik anlamda karar verebilen veya çevresine etki eden bir varlık olmaktan ziyade aslında kendinin farkında olması, yani öz-bilinç ile ortaya çıkar. Öznenin sıfatları olarak algılanabilen diğer özelliklerin ise temel olarak bilinçli bir öz-farkındalığın sonucunda tezahüre geldiğini düşünmek yerinde olur. Öyleyse zaman bir bakıma kendisine bir öz-bilincin eşlik ettiği şeydir. Yani öz-bilince ulaşmak, aslında zamanın içinde yol alma ve bu alınan yolu kendi yolu olarak kaydederek kendine yönelik bir bakışa sahip olabilme durumudur. Elbette bu zamanın etki eden bir yapı olarak insanı fiziki olarak değiştirmesinden bağımsızdır ve burada kastedilen söz konusu fiziksel anlamdan farklıdır. Yalnızca zamanın insanın diğer

varlıklara ve kendine yönelik bilincinin içerisinde gezindiği bir kavram olduğunu düşünmek gerekir. Diğer yandan, zamandan söz edebilmek için de bir öznenen söz etmek gerekir. Bu bakımdan söz konusu düşünürlerin zaman ve benlik arasında kurdukları ilişki, bu kavramların birbirini doğuran bir noktada tahayyül edildiğini gösterir. Bu yazıda birbirinden farklı çağlarda yaşamış olan bu iki düşünürün zaman ve benlik anlayışlarının incelenmesinin temel nedeni, bu kavramların her birinin oluşumu için diğerinin zorunlu olmasına yapılan göndermelerin oluşturduğu bir hattı açığa çıkarmak, görünür kılmaktır.

Bu bağlamda Aristoteles'in zaman kavrayışına temel olan metni *Fizik* ile Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nin ilgili bölümlerini incelemek ve daha sonra bu kısımların benlik olarak ego ve öz-bilinç kurulumuna ne gibi bir etkide bulunabileceğini, dahası bunların var olmasının zamanla ilişkisini irdelemek yerinde olur. Bu nedenle öncelikle Aristoteles'in zaman anlayışını, daha sonra ise Kant'ın zamana yaklaşımını ele alacağız ve bunlardan yola çıkarak öznenin zaman kavramı ile nasıl dolayımına girdiğini ifade etmeye çalışacağız.

1. Aristoteles'te Zaman

Aristoteles'in *Fizik* kitabında zamanın ele alındığı 218a-224a arası bizim açımızdan temel olarak üç ana maddeye odaklanır. Bunlardan ilki elbette zamanın bir sayı olarak ele alınabileceği görüşüdür. Buna göre zaman bir anlamda sayının kendisidir; ancak sayıyla saydığımız şey değildir. Diğer yandan zaman ile devinim (*kinesis*) arasında doğrudan bir bağıntı vardır. Elbette zaman devinin kendisi değildir ancak onun ilineksel bir özelliği gibi okunabilir; yine de bu ilişkiyi daha eşit ve karşılıklı bir ilişki olarak sunar Aristoteles. Son olarak ise zamanı kavramada bize yardımcı olacak ve zamanın temel bileşeni olan “an” ele alınır. Bu şekilde bölümlendirmemizin temel sebebi ise herhangi bir düşünme etkinliğinde kavramlar aracılığıyla ilerlemekteki ısrarımızdır.

1.1. Zaman ve Sayı

Aristoteles zaman ile sayı arasında daima bir benzerlik kurar. Nitekim Aristoteles zamandan bahsederken zaman-sayı ve an-sayının nesnesi şeklinde bir benzeşim ortaya atar. Bunu açık bir biçimde belirtir (2001, s. 195): “Zaman yer değiştirmenin [ölçüm] sayısı, ‘an’ ise yer değiştiren nesne gibi,

bir biçimde bir sayı birimi.”¹ Zaman, yukarıda da belirttiğimiz gibi, “bir ölçme sayısı” olarak düşünülebilir (Aristoteles, 2001, s. 195). Bu durumda zamanla neyin ölçüldüğü sorulabilir. Zaman doğallıkla devinimin (*kinesis*) ölçülmesinde kullanılır. Hatta Aristoteles’in zaman ile an arasındaki ilişkiyi anın zamanın sayısını oluşturduğundan ötürü bir sayı olduğunu söyleyerek anın ilineği haline getirdiğini de belirtmek yerinde olur.

Zaman geçmiş, gelecek ve şimdiki andan ibaret olarak ele alınabilir. Bu bakımdan zamanın sayılarla ilişkisi özellikle zamana tabi olan varlıklar aracılığıyla açığa çıkabilir. Şöyle ifade etmek gerekir: Zaman kendisine tabi olan varlıkların, yani öncesi, sonrası ve şimdiki anı bulunan varlıklar için devinimin sayısı olmak durumundadır. Devinim zaten zaman içinde olmayan varlığın, biz bunu belki tanrı olarak adlandırabiliriz, eylemi değildir Aristoteles’e göre. Burada tanrı bahsini açmamızın temel sebebi ise onu hep var-olan kategorisine almamızdır. Elbette tanrı Aristoteles için hareketsiz hareket ettirici (*ὁ οὐ κινούμενον κινεῖ*) olduğundan zamanın dışında var olması, yani hep var olması onun tanrısallığını bozmaz. Diğer yandan Aristoteles’in tanrı anlayışının tek tanrılı dinlerin tanrı anlayışından oldukça farklı olduğunu belirtmekte de fayda var. Ancak bu bahsi burada bırakarak yolumuza devam etmemiz gerekir; zira bu başlı başına bir başka araştırma konusu olarak karşımıza çıkar. Hep var-olan ve varlığında oluş veya bozuluşa tabi olmayan varlıkların zamanın dışında olmasını ifade etmemiz aynı zamanda böyle varlıkların kendilerine sayıların etkide bulunamayacağı varlıklar olarak düşünülmesi gerektiğindendir. Yani sayıların, az-çok, küçük-büyük gibi sıfatlar aracılığıyla taşınan kategorik ifadelerin bu varlıklar için düşünülmesi olanaklı değildir. Bu bakımdan zamanı sayı üzerinden ifade etmek ve bu şekilde anlaşılır kılmak pekâlâ mümkündür. Diğer bir deyişle, zamana tabi olan varlıkların doğal olarak sayıya da tabi olduklarını söyleyebiliriz. Aristoteles (2001, s. 203) bu durumu şu şekilde ifade eder: “... çünkü zaman kendi başına, [kendinde zaman],² alındıkta daha çok

¹ Aristoteles’in Fizik eserini çeviren Saffet Babür, *Zaman Kavramı* isimli derleme çevirisinde Aristoteles’in Fizik kitabındaki zamanın soruşturulduğu kısma da yer verir. Ancak orada bazı kelimeleri Fizik çevirisinden farklı kullanmayı tercih eder. Biz burada yalnızca farklı olan kısımları vermekle yetinelim: “Zaman yer değiştirmenin /ölçüm/ sayısı, ‘an’ ise yer değiştiren nesne gibi, bir biçimde bir sayı birliği.” (Aristoteles, 1996, s. 21).

² Bu kısım ([kendinde zaman]) Babür’ün ilk dipnotta bahsedilen çevirisinde yoktur (Aristoteles, 1996, s. 27).

bozulma, yokolma nedeni, çünkü o devinimin sayısı, devinim de olan durumu ortadan kaldırır. Dolayısıyla şu açık: Hep varolanlar, hep varolduklarından ötürü zaman içinde değiller, çünkü zamanca sarılmıyorlar, *onların varlığı da zamanla ölçülüyor*.³ Diğer yandan Aristoteles'in burada zaman ile sayı arasındaki ilişkiyi daha önce de belirttiğimiz gibi ikincil veya dolaylı bir ilişki olarak kurduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Buna göre devinim aracılığıyla zaman sayı veya ölçüm aracı olarak ele alınabilir.

Zaman ve sayı arasındaki ilişki her ne kadar bir benzeşim, dolayım veya temsil ilişkisi olsa da mutlak devinim ile mutlak devinimsizlik arasında yer alan devinim ve durağanlığın birbirine geçtiği noktaların da zaman aracılığıyla ölçülebildiğini hatırlatır Aristoteles: “Mademki zaman devinimin ölçüsü, durağanlığın da [ilineksel anlamda] ölçüsü olacaktır, çünkü her durağanlık bir zaman içinde” (2001, s. 203). Öyleyse iki kategori olarak zaman-sayı ilişkisini açıklamak mümkün hale gelir: Zamanın ve dolayısıyla sayının olmadığı ve zaman ile sayının olduğu var olma durumları. Zaman ve sayının olduğu var olma durumları, yani oluşa ve bozuluşa sahip durumlar ise tekrar iki kategori altında incelenebilir: Durağanlık ve aktif devinim. Bu bakımdan sayının ve zamanın veya bir ölçü sayısı olarak zamanın ise doğal olarak durağanlık ve aktif devinim kategorileri altında kullanımda olduğunu ifade etmek elzemdir. Yani durağanlıkta sayıdan ve zamandan söz edilebilir ancak sayı ve zamanın direkt olarak bir devinimle açık bir bağının kurulması mümkün değildir. Bu sebepten durağanlık ile devinim aynı başlık altında, yani zaman ve sayı dolayımıyla ölçülebilmesi hasebiyle yek vücut olarak, düşünülebilir. Aynı zamanda zaten bu durum oluş ve bozuluşun da ortaya çıktığı alana işaret eder. Aynı zamanda Aristoteles zamanı on varlık kategorisinden biri olarak ele almıştır. Bu anlamda zaman, bir nicelik olarak da düşünülebilir ve aynı zamanda süreklilik arz eder. Aristoteles Kategoriler’de (2014, ss. 27-29) bu durumdan şöyle bahseder:

Kimi nicelik süresiz kimi de sürekli; kimi kendi içinde birbirlerine göre bir durumu olan parçalardan oluşmuş kimiye bir durumu olmayan parçalardan. Süresiz olanlar, sözgelişi sayı, söz; sürekliler ise, çizgi, düzlem, cisim; bunlardan başka zaman, yer. -Sayının parçalarının birleştiği hiçbir ortak sınır yok: Sözgelişi ‘beş’ ile ‘on’un parçasıysa, ‘beş’ ile ‘beş’ hiçbir ortak sınırdan birleşmez,

³ Vurgu bize ait.

süreksizdir. ... O halde sayı, süreksiz niceliklerden. ... Zaman ve yer de öyle [sürekli nicelik], çünkü şimdiki zaman hem geçmiş hem de gelecek zamanla birleşir.

Dolayısıyla her ne kadar Aristoteles'in bir başka eserinde sayı ve zamanı süreksizlik ve süreklilik bakımından ayırdığı aşikâr olsa da yine aynı eserde onların üst başlık anlamında nicelik kategorisi içinde değerlendirildiği de barizdir. Öyleyse şunu ifade etmek gerekir: sayı ve zaman birbirlerine olan benzerlikleriyle düşünülebilir ve Aristoteles'in yaptığı da tam olarak budur.

Yine Aristoteles sayıyı Metafizik'te (2018, s. 315) "*birle* ölçülebilen çokluk" olarak tanımlar. Bu bakımdan sayıyla zaman arasındaki ikili ilişki daha açık bir şekilde ortaya çıkar: *Bir* ile ölçülebilen çokluk olarak sayı ve hem *biri* hem de çokluğu ifade eden zaman olarak. Yani zaman hem *bir* hem çok olarak düşünülebilir: Bir olması onun sürekliliğini, çok olması ise geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde bölümlenebilmesini ifade eder. Hem sayı hem de zaman temel olarak kendisi ölçen şey olarak var olmalarının yanında ikisi de *bire* kıyasla ölçülür. Bu bakımdan sayının zaman düşüncesinde oldukça önemli bir noktada olduğuna dikkat etmek gerekir. Benlik de zaman gibi çokluğu *birin* içinde temsil eder. Artık zaman ile devinim arasındaki bağlantıya geçebiliriz.

1.2. Zaman ve Devinim

Zaman, devinimin kendisi değildir; ancak aracılığıyla devinimin ölçüldüğü bir kategori olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan Aristoteles'te zaman ve sayının benzeşimini zaman ve devinim arasında bulamayız. Apaçık bir şekilde zaman ve sayı birbirlerine etkide bulunmadan birbirlerine benzerler. Oysa zaman ve devinim birinin diğerinin ölçülmesine aracılık ettiği ve ancak bu ölçme ile kendisini var ettiği bir durumun içinde bulunmak hasebiyle birbirleriyle yoğun bir ilişki içindedirler. Aristoteles (2001, s. 199) devinim ve zaman arasındaki ilişkiyi şu şekilde sistematik hale getirir:

Yalnızca devinimi zamanla ölçmüyoruz, zamanı da devinimle ölçüyoruz, çünkü birbirlerince belirleniyorlar: nitekim zaman onun sayısı olduğu için devinimi belirliyor, devinimse zamanı. ... Nitekim sayı aracılığıyla atların çokluğunu biliyoruz, yine bir atla da atların sayısının kendisini. Zaman ile devinimde de bu böyle: zamanla devinimi, devinimle zamanı ölçüyoruz.

Dolayısıyla devinim ve zaman arasında doğrudan bir karşılıklık, bir birliktelik vardır. Aristoteles'in örneğinde sayı ile atlar aracılığıyla gösterilen bizzat zaman ile devinimin birlikteliğidir. Sayıyla atların çokluğu veya büyüklüğü ölçülürken bu ölçümün cinsini oluşturan atlardır: Tıpkı devinimi zamanla ölçerken devinimin de zamanın cinsi haline gelmesi gibi. Bu nedenle zaman direkt olarak kendinde bir varlığı bulunan, kendi başına var olabilen bir kavram değildir; ancak onu bir şeylere iliştiirmek suretiyle onun varlığa gelişine tanık oluruz.

Nasıl ki attan bahsederken onların niceliği üzerine konuşmuş oluyorsak devinimden söz ederken de onun niceliği veya büyüklüğü üzerine bir düşüncede bulunmamız mümkün değildir. Dolayısıyla zaman tam olarak devinimin ölçülmesine ve bu şekilde devinime bir büyüklük eklemlenmesine izin veren ilinedir. Fakat zamanın bizzat kendisi de devinimin varlığına tutunmuş haldedir; ondan ayrı var olduğunu iddia edemeyiz. Nasıl ki bir, iki, beş gibi sayılardan bahsetmek varlığa ilişkin bir şey ifade etmiyorsa, belirli zaman uzunluklarından bahsetmek de bu uzunlukların varlıkları hakkında bir şey söylemekten oldukça uzaktır. Hatta burada biraz daha ileri gidip devinimsiz bir zaman uzunluğundan bahsetmenin mümkün olmadığını söylemek de yerinde olur. Elbette, yukarıda bahsettiğimiz gibi, zamanın içinde veya “zaman tarafından sarılmış” var olanların durağanlık veya aktif devinimde olduğunu ifade etmemiz, aslında zamanın içinde olmanın durağanlık durumunda bile oluş ve bozuluşa dâhil olmak anlamına geldiğinin izahından başka bir şey değildir. Aristoteles'te görmediğimiz bu ayrımı daha netleştirmek adına zamanın içinde olmayı durağanlıkta ve aktif devinimde olmak olarak ayırdık; çünkü durağanlık da bir anlamda devinim demektir. Aktif devinim ise bu anlamda kendinde aktüalite barındıran bir devinimdir. Dolayısıyla devinimden bahsetmek doğrudan doğruya zamanı kurar ve zaman tarafından da ölçülür. Öyleyse burada asimetrik bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Yani devinimin varlığı zamanın ölçme aracı olarak kullanılabilmesine izin verir. Öyleyse Aristoteles'in düşüncesinde kavram olarak olmasa bile bir özne kıvılcımı bulmak işten bile değildir.

1.3. Zaman ve An

Aristoteles'te “an” zamanın yapıtaşıdır. Ancak bu, anın zamanın parçası olmasından kaynaklanmaz; tersine, anın yer değiştiren nesne ile ilişkisinden ileri gelir. Aristoteles devinim ile yer değiştiren nesne arasındaki

bağlantıyı zaman ve an arasındaki ilişkiye uygular; dolayısıyla bunları birbirleriyle yoğun ilişkide olan ikililer olarak kavrar. Bu bakımdan Aristoteles'in (2001, s. 193) şu satırlarını dikkate almak gerekir:

Ne ki yer değiştiren nesne 'bir zaman varolan şey' olarak aynı (çünkü ya bir nokta ya bir taş ya da böyle başka bir şey) ama kavramca farklı – Sofistlerin 'Okuldaki Koriskos' ile 'çarşıdaki Koriskos'u farklı kabul etmeleri gibi. ... Zamanın devinimi izlemesi gibi 'an' da yer değiştiren nesneyi izliyor (çünkü yer değiştiren nesne ile devinimdeki 'önce'yi, 'sonra'yı anlıyoruz, 'önce' ile 'sonra' sayılabilir olduğundan ötürü de 'an'ın varlığını). Dolayısıyla buna göre de 'an' bir zaman varolan şey olarak aynı (devinimdeki 'önce' ile 'sonra'), ama varlığı farklı (çünkü 'önce' ile 'sonra' sayılabilir olduğundan 'an' var).

Dolayısıyla an ile zamanın ilişkisi doğrudan doğruya yer değiştiren nesne ile devinimin ilişkisine benzetilir. Nasıl ki yer değiştiren nesne farklı yerlerde ve bu bakımdan farklı devinimlerin içinde olmasından dolayı kavramca farklı ama var-olan olarak aynıysa, an da bu ilişkinin çeşitlenmesinin bir sonucu olarak zamanın içinde olması bakımından aynı, önce ve sonra olanın sayılarla ifade edilebilir olmasından dolayı varlıkça farklıdır. Ancak burada da zamanın gerçeklikten uzağa düştüğünü görürüz. Yani yer değiştiren nesneye etkisi bakımından yer değiştirme onun kavramca farklılaşmasına sebep olurken ve var-olan olarak aynı olmasına müsaade ederken an için bu durum böyle gelişmez. Zamanın değişimi aslında anın var-olan olarak aynı şey olmasına izin verirse de varlık olarak farklılaşmasına sebep olur. Bu nedenle zamanın varlık (*substance* veya *ousia*) olarak kendinde bir şey olmadığını, ancak ve ancak dışarıdan kurulan bir kategori olduğunu Aristoteles bir kez daha bize göstermiş olur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, devinimle zamanın karşılıklı belirleyiciliği barizdir: Ancak şimdi buna asıl etkiye bulunan olarak öne çıkan yer değiştiren nesnedir. Elbette yer değiştiren nesnenin yer değiştirmesini algılayan veya bu yer değiştirmenin kendisine etkisini gören bir öznenin var olması şarttır. Burada söz konusu olan epistemolojik bir olanak değil, ontolojik bir durumdur. Aristoteles'te de zaman konusunda söz konusu olan epistemolojiden ziyade ontolojidir. Bu bakımdan an, zamanın gerçekliğe indirilmesi için bir araçtır; bu, devinimin kendisini zorunlu olarak yer değiştiren nesnede göstermesine benzetilebilir. Aristoteles (2001, ss. 211-213), bizim iddiamızı destekleyecek şekilde, son olarak şunları belirtir:

Sayı sayanın varlığı olanaksız olduktan, sayılabilir bir şeyin olması da olanaksız, dolayısıyla sayının da olmayacağı açık; çünkü sayı, sayılan ya da sayılabilir olan şey. Ruh ve ruhtaki akıldan (*psyche* ve *psyches nous*) başka hiçbir şeyin sayması doğal değilse, ruh olmadıkta bir zaman olması olanaksız: meğer ki zaman, devininin ruhtan bağımsız varolmasının olası olması gibi, bir tür varolan ola!⁴

Aristoteles'in devininin ruhtan bağımsız olarak ele alınabileceği ihtimalini görmesi çağlar arasındaki metafiziksel düşüncenin farklılığından kaynaklanır. Özne kavramının yeterince güçlü olmadığı bir noktada devininin de ondan bağımsız ve ona dışsal olduğu söylenebilir. Ancak buna rağmen zamanın ruhtan bağımsız bir varlığı olduğunun reddi ise modern dönem ile antik dönemin örtüştüğü noktalardan birini oluşturur. Dolayısıyla öznenin daha sonra kendisinden açığa çıkacağı nokta burada bir bakıma tezahüre gelmiş olur. Eğer özneyi ruhtan (*ψυχή*) farklı olarak düşüneceksek ruhun zorunlu olarak onun içinde bulunduğunu halihazırda varsaymak gerekir: Çünkü ruh zorunlu olarak özneyi önceler. Eğer zamanın da ruhta ve ruhtaki akılda olduğu iddia ediliyorsa, zaman zorunlu olarak öznedeki bulunmalıdır: Zira özneyi özne yapan bizzat söz konusu ruhtur. Kant'a geçmek için artık hazırız.

2. Kant ve Zaman

Kant (1998, s. 156) duyarlığın saf formunun saf görüşü (*pure intuition*) olduğunu ifade ettikten sonra mekân ve zaman tanımlamalarına geçer. Bu bakımdan mekân ve zaman çoklukların (*manifolds*) tarafımızdan duyumsanmasına izin veren formlardır. Aynı şekilde dışsal duyu (*outer sense*) ile objelerin bizim dışımızda ve mekânda olduğunun tasarımı yaparız; yine içsel duyu (*inner sense*) ile içsel belirlenimlere ait olan her şey zaman ilişkilerinde tasarımılanır (Kant, 1998, s. 157). Tüm bunlar şu anlama gelir: Mekân temel olarak dışsal bir formken zaman içsel bir durumda ele alınır veya içsel formdur. Mekân, objelerin bizim dışımızda olduğuna yönelik düşüncemizin işlevsel olması için gereken olanağı bize sunar ve dolayısıyla görüşlerin (*appearances*) olanağının koşulu olarak ortaya çıkar: Buna karşın zaman bunların öncelik-sonralık ve eşzamanlılık-artzamanlılık bakımından sıralanma-

⁴ Aristoteles'in eserlerinin bazı çevirilerinde *psyche*'nin ruh (*soul*) yerine zihin (*mind*) olarak çevrildiğini vurgulamak gerekir. Bkz. (Aristoteles, 2008).

sını ifade eder. Bu bakımdan zaman zorunlu olarak içseldir. Kant'ın tanımına göre görünüşler ampirik görümlerin belirlenime uğramamış objeleridir (1998, s. 155). Bu bakımdan zaman ve mekân tam da bu görünüşlerin olanağıdır ve *a priori* haldedir.

2.1. Eşzamanlılık ve Artzamanlılık

Kant için zaman *a priori* bir formdur. Ancak bu formun varlığı altında şeylerin eşzamanlı mı yoksa artzamanlı mı olduğunu idrak etmek mümkündür. Bu bakımdan eşzamanlılık ve artzamanlılık kendi kendilerine algıya gelmez; tersine, bunların algıya gelmesi için zaman tasarımının onları düzenlemesi gerekir (Kant, 1998, s. 162). Öyleyse zaman tasarımı bizde *a priori* olarak bulunur ve ancak bu şekilde, yani şeylerin ya eşzamanlı ya da artzamanlı olabileceği imkânının bizde dolaysız olarak bulunması yoluyla, şeyler kategorize edilebilir hale gelir.

Zamanın *a priori* olarak bizde bulunması mekânla birlikte ele alındığında içsel ve dışsal görünümünün tamamının kapsanmasına hizmet eder. Diğer yandan Kant (1998, s. 162) zaman kavramının önemine vurgu yapmak adına onun tüm görümleri temellendiren zorunlu tasarım olduğunu ifade eder. Yani tüm görünüşlerin gerçekliği (*actuality*) ancak zaman içinde mümkün olur. Görünüşleri bu bakımdan yok saymak veya onların yok olması mümkündür ancak zaman tam da onların evrensel koşulu olduğundan dolayı yok edilemez.

2.2. Duyulur Görünün Saf Formu Olarak Zaman

Kant'a göre zaman duyulur görünümünün saf formudur ve farklı zamanlar tek ve aynı zamanın parçaları olmakla birlikte yalnızca tikel nesneyle bu tasarım bir görüdür (1998, s. 162). Bundan anlaşılması gereken ise benliğin tam olarak zamanın sürekliliği içinde ortaya çıkıyor olmasıdır. Zaman bizzat öznedeki saf bir görüdür ve ancak bu görü yoluyla duyumsanan çokluğun (*manifold*) sınıflandırılması mümkün olur. Farklı zamanların eşzamanlı olamayacağına yönelik çıkarım ise Kant'a göre sentetiktir, yani kavramın bizzat kendisinden çıkarılamaz ve bu bakımdan dolaysız olarak görüde ortaya çıkmaktadır (1998, s. 163). Öyleyse farklı zamanların görüde bizzat özne tarafından belirli bir sınıflandırma için kullanılması ve yine bir süreklilik içinde ele alınması doğal olarak benliğin burada kurulmasıyla ilintilidir. Yani zamanın özne tarafından düzenlenmesi öznenin benliğini kuran bir

unsurdur. Eğer zaman dışarıda olan ve görüden bağımsız bir şey olsaydı, ki Kant görüden tam da bilmenin objelerle ilişkilendirilmesi aracılığını yapmasını bekler ve onu bu şekilde tasarlar (1998, s. 155), görünün saf formu olarak zaman ele alınamazdı ve bizzat düşünülen ama bilinemeyen kendinde şeylerle zihnimiz arasında kapatılması olanaksız bir boşluk ortaya çıkardı. Zamanın duyulur görünün saf formu olarak düşünülmesi, bu bakımdan, onun halihazırda öznde bulunduğu ve öznenin bu yolla tasarımları düzenleyebildiği anlamına gelir. Dolayısıyla buradan ikili bir anlam çıkar: Zaman içinde olmayan bir nesnenin bizim için duyumsanabilir olması mümkün değildir ve bize verilenin nesnenin kendinde-şey olduğunu iddia etmek olanaksızdır.

3. Zaman ve Benlik

Zaman, görüldüğü gibi, kendisini sürekli olarak öznenin varlığına dayandıran bir yapıdadır ve onun ortaya çıkışında öznenin birleştirici rolü önem arz eder. Diğer yandan Aristoteles'te başlangıç nüvelerini gördüğümüz bu yapı Kant'ta doruk noktasına ulaşır. Kant öncesi düşünürlerden Locke'da ve Leibniz'de zaman kavramının bu ilerleyişini görmek mümkündür. Ancak burada konumuz yalnızca zaman açısından sınırlandığı için bu hususta bir referansla yetineceğiz.⁵

3.1. Tamalgı (*Apperception*, *Apperzeption*) ve Benlik (*Ego*)

Tamalgı, zamanın benliğe olan etkisini görmemizi sağlar. Zaman öznenin kendisindedir ve onda bir görü olarak ortaya çıkar. Zaman, mekânın aksine, bir artzamanlılık durumu yaratır; bu bakımdan görü dolayımıyla edinilmiş olan çokluğun benliğin algılama pratiğinde art arda getirilmesini ifade eder. Aynı zamanda zaman kavramı duyulur görünün formu olduğundan bu art arda olma durumunun hepsine müdahalede bulunan, yani bunları bir arada tutan bir bütünlüğe de ihtiyaç duyulur. Öz-bilinç tam olarak kökensel tamalgının bir yansıması olarak burada ortaya çıkar ve egonun varlığını garantiye alır. Aksi takdirde zamanın art ardallığını yakalayacak bir bütünden, art arda olan birikmeyi kendi deneyiminde birleştirecek bir bütünden mahrum kalırdık. Günenç'in (2016, s. 5) belirttiği gibi,

Kant töz kavramının zamanla olan ilişkide belirlediğini iddia eder. ... Dolayısıyla

⁵ Mehmet Günenç'in *Kant'ta Apperzeption Kavramı* isimli çalışmasına bakılabilir.

zamanla olan ilişkisinde dikkatimizi vermemiz gereken husus **kalıcılıktır**. Kalıcılık aslında belirli bir nesneye değil, zamansal değişim olarak ardardalığın zorunluluğuna rağmen nesnenin değişmezliğiyle ilgilidir. ... Böylece kalıcılık [*persistence, Beharrlichkeit*] zamanın değişimindeki merkezi rolünü bir dayanak noktası haline getirdiğinde karşımıza **tözü** çıkardığı gibi kalıcılığın büyüklüğünün hesaplanmasına göre de **süre** meydana gelir.⁶

Burada iki farklı noktaya odaklanmamız gerekir: Öncelikle zamanın art arda olması yukarıda da bahsettiğimiz gibi eşzamanlılık ve artzamanlılığın özne tarafından görü şeklinde ve *a priori* olarak ortaya çıkarılmasıyla ilgilidir; diğer yandan kalıcılığın büyüklüğünün hesaplanmasının süreyi meydana getirmesi aslında Aristoteles'in bu duruma etkisi olarak düşünülebilir. Dolayısıyla benlik olarak egonun tam da zamanın art ardallığının süreklilik biçiminde ele alınmasıyla mümkün olduğunu söylemek işten bile değildir. Bu bakımdan benlik ne biyolojik kökene atfedilebilecek bir sabitlikte kalır ne de zeminsiz bir savruluş olarak ortaya çıkar. Ancak benlik de süreye zorunlu olarak bağlıdır; belki de çocukluğun Freudyen psikanalizde bu denli öne çıkarılmasının sebebi budur.

Yine Kant (1998, ss. 246-247) tüm tasarımlarına “düşünüyorum”un (*I think*) eşlik etmesi gerektiğini belirtir. Bu şekilde artık alan olarak duyarlılıkta (*sensibility*) değil, kendiliğindenlikte veya tüm çokluğun belirli bir düzene koyulduğu noktada zamanın sürekliliği kendini hissettirir. Zamanın sürekliliği ve bütünlük deneyiminin yaşandığı benliğin ortaya çıkışı doğru- dan doğruya birbirini doğurur. Kant bunu saf tamalgı (*pure apperception*) veya kökensel tamalgı olarak (*original apperception*) kavrar. Çünkü bu kendisine eşlik edecek başka bir tasarım olmayan ve kendisi diğer tüm tasarımlara eşlik eden öz-bilinçtir (*self-consciousness, Selbstbewusstsein*). Dolayısıyla kökensel tamalgı aslında tam olarak tüm verili tasarımların (*given representations*) kendisinde birleştirildiği bilincin varlığını gösterir ve bu bilincin analitik birliğini önceden garanti altına alan bir sentetik birliği meydana getirir: Çünkü bilincin analitik birliği için bunun olanaklı kılınmasını ve benlikte tasarımılanmasını sağlayan bir sentetik birlik olmalıdır.⁷ Zamanın

⁶ Vurgular Günenç'e ait.

⁷ Kant'a göre örneğin kırmızı kavramını düşünürsem farklı şeylerde kendisiyle karşılaşabileceğim bir özellik olarak bunu kavrarım. Dolayısıyla bilincin analitik birliği tüm kavramlara ait olmasına rağmen bu birliği benlikte tasarım olarak bulunduracak bir sentetik birlik de

sürekliliği içinde tamalgının ortaya çıkardığı bilinç ile ego kurulmuş olur.

3.2. Süreç ve Benlik (*Ego*)

Süreç aracılığıyla benlik kendini giderek belirginleştirir. Süreç ise benliğin geçmiş sürelerinin toplamı olarak düşünülebilir. Aristoteles'te an olarak sürenin zaman içinde varlığının farklılaştığını ancak zamanın içinde olmak bakımından aynı kaldığını ifade etmiştik. Bu bakımdan süre de zamanın veya sürecin içinde olması bakımından aynı, ancak sürecin geçmişteki önceliği-sonralığı bakımından farklıdır. Öyleyse zorunlu olarak öznel olan zaman için süreç kavramını kullanmak daha makuldür. Bu şekilde, öznenin Aristoteles'te zamanın kavranması veya var olması için zorunlu olarak bulunması gibi benlik veya egonun da sürecin düşünülebilmesi için zorunlu olması gerekir. Yalnızca zaman nesnel bir duruma atıfta bulunurken süreç benliğin esnekleşebilen geçmiş zamanına denk gelir: Gelecek tahayyülü de bu esnekliğin bizzat kendisinden dolayı düşünülebilir veya varsayılabilir. Yine de buradan benliğin tözsüz ve başına buyruk bir yapısının olduğu düşünülmemelidir. Tersine, benlik bizzat süreç ile hemhal olurken aynı zamanda onun olanağını sağlayan zaman fikrinin de ortaya çıktığı yegâne kaynaktır: Kant'ın kökensel tamalgı olarak ifade ettiği husus tam da bu bütünlüğün sağlayıcısı olan bir bilincin varlığını zorunlu olarak ortaya koyar. Ancak "ego" yani "ben" olarak zamanı ortaya çıkarabiliriz; yine ancak "ego" olarak zamandan kendi payımıza düşen süreç tarafından düzenlenebiliriz.

Sonuç

Zamanın ego ile olan ilişkisini belirlemede Aristoteles'ten Kant'a giden bir hattan bahsetmemizin sebebi, söz konusu düşünürlerin zaman kavramını sırasıyla örtük ve bariz bir şekilde "ben"den türetmesidir. Aristoteles'te bu ruh (*psyche*) olarak ortaya çıkarken Kant'ta öz-bilinci açığa çıkaran kökensel tamalgıdır. Ancak zaman kavramının varlığı için "ego"nun zorunlu olması zamanın diğeri üzerinde herhangi bir etkide bulunmadığı anlamına gelmez. Tersine, bu etki de diğerin ön-varsayılması kadar zorunludur.⁸

halihazırda olmalıdır: Çünkü farklı şeylerden gelen tasarımları analitik olarak ele almak demek onların daha önce birleştirilmesi demektir. Bu bakımdan ayrılığın kavranması bizzat kendi başına sentetik birlik aracılığıyla ortaya çıkar. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kant, 1998, s. 247).

⁸ Buradaki iddiamıza yöneltilebilecek en önemli eleştiri Aristoteles'te dışsal olan nesnenin bizzat bilinebileceği ancak Kant'ta bunun mümkün olmadığı, dolayısıyla gerçeklik anlayışlarında bir farklılık bulunduğu şeklinde olabilir. Ancak biz de buna karşın Aristoteles'te

Aristoteles'te zaman ruh tarafından belirlenir ve zaman içinde olan her şey oluş içindedir. Kant'ta ise, Küçükparmak'ın (2017, s. 50) belirttiği gibi, "Zaman-mekân a priori bilginin sübjektif koşullarıdır ve bildiğimiz tüm şeyler bu zaman-mekânsal çerçevede verildiğinden, biz kendinde şeyleri, yani şeylerin bizzat kendilerini değil bu formlar içindeki tezahürlerini bilebiliriz." Zaman bu tezahürlerin eşzamanlılığını veya artzamanlılığı bilmemiz ve bu şekilde onları kategorize etmemize yarar. Diğer yandan tüm bu süreçte benlikten ortaya çıkan zaman yine benliğe etkide bulunur: Yani verili tasarımların çokluğu bir bilinçte birleştirildiği için bilincin özdeşliğinin kendisi bu tasarımlarda benlik için temsil edilebilir hale gelir (Kant, 1998, s. 247). Dolayısıyla iki düşünürde de benlik hem zamanın ortaya çıkarıcısı hem de onun tarafından kurulumu devam eden yapıdır.

Diğer yandan, egonun geçmişi olarak süreçten bahsetmekteki niyetimiz de benliğin bu yolla yalnızca şimdiki anda değil, geçmişte ve geçmişinin etkisi altında kalacak şekilde gelecekte beslendiğini ortaya çıkarmak yönündedir.⁹ Dolayısıyla ancak zamanın içerik bakımından öznel, zira zaman kavramı biçimce gayet nesnel görünür, bir süreç olarak kavranmasıyla benlik şimdiye sıkışmaz ve kendini diğer anlarda da bulabilir. Bu bakımdan zamanın süreç haline gelmesi aslında insanın hayvansı düşkünlüğünden kurtulması anlamında da ele alınabilir. Bu düşkünlük saf şimdide ortaya çıkan ve her şeyi kuşatan bilinçdışı istek halidir.¹⁰ Dolayısıyla öz-bilinç deneyimini *bir* süreç haline getirerek, yani geçmişini mevcut zamana dahil ederek,

zamanın var olabilmesi için onu algılayan ruhun zorunlu olarak bulunması gerektiğine, Kant'ta kökensel tamalının bu işin başında bulunduğuna, dolayısıyla benliğin iki düşünürde de zaman konusunda belirleyici olmasının önemine yönelik bir savunmada bulunabiliriz. Diğer yandan bu eleştiride iki düşünür arasındaki dönem farkının da dikkate alınması gerekir.

⁹ Gelecek zamanın buraya eklenmesi insan varlığının deneyimi için zorunludur. İnsan, geçmiş ve şimdiyi yalnızca şimdideki kendini keşif için kullanmaz; buna ek olarak gelecekteki durumunu tayin etmek için de kullanır. Ancak Kant'ın geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek konusunda bizim burada sunmaya çalıştığımız bütünlüğü bozan bir düşünce sistemine sahip olduğunu da ifade etmek gerekir. Kant'ın düşüncesinde geçmiş ve şimdiki zaman doğadan gelen belirlenmişlik ve deneysel olan üzerinde şekillenir: Çünkü bilincin birliği geçmiş ve şimdiki anı kapsayan algıların üzerinde kuruludur. Gelecek zaman ise direkt olarak özgürlük alanına terk edilir. Bu nedenle geçmiş ve şimdi ile gelecek arasındaki bağ (aynı zamanda insanlığın tarihi olarak tarih) koparılır. Bu, ancak daha sonra Hegel'in sisteminde telafisini bulur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Albayrak, 2017).

¹⁰ Freud, bilinçdışı ruhsal durumların "zamandan yoksun" olduğunu iddia eder (2016, s. 40). Yani zamanı bir süreç olarak ele almadığımızda, geçmişten (ve elbette gelecekte) kopardığımızda geriye kalan saf şimdidir (*punctual now*). Yalnızca bu şimdide olmak zamandan yoksun olmak anlamına gelir ve burada ancak bilinçdışı vardır. Diğer bir deyişle, burada ancak

şimdinin savrukluğundan kurtulur. Yine aynı şekilde ancak geçmişini kendinde taşıyarak farklılık ve değişim gösterebilir. Whitehead (2018, s. 63) şöyle yazar:

... dünya deneyimimiz, ruhun kendisinin dünyadaki bileşenlerden biri olarak sergilenmesini içerir. Dolayısıyla, bir *relatum* olarak bir deneyim halinin bir diğer *relatum* olarak deneyim edilen dünya ile ilişkisinin iki yönü vardır. Bir anlamda dünya hâlde, diğer anlamda ise hâl dünyada içerilir. Mesela, ben odanın içindeyim ve oda benim şimdiki deneyimimdeki bir unsurdur. Ancak benim şimdiki deneyimim de şu an olduğum şeydir.

Sonuç olarak, deneyimleyen benliğin deneyimi bir anlamda zamanın bir uzantısıdır. Zaman deneyimleyen benlik tarafından kurulur ancak deneyimleyen benlik de şimdiki anda deneyimlerken zamanın onu ulaştırdığı benlik yapısını kullanır. Zamanın bu şekilde etkide bulunmadığı bir ego hayal etmek, ne yazık ki şimdiki ana saplanmış, tasavvur edemeyen, düşüneyemeyen ve kendine düşmüş bir benlik tahayyül etmek anlamına gelir. İçinde bulunduğumuz yüzyılı ve onun süreci veya öznel bir zamanı yok sayan “şimdide yaşamak” temalı sloganlarını bir de bu açıdan değerlendirmek yerinde ve faydalı olabilir.

Kaynaklar

- Albayrak, Ö. B. (2017). Empty Time and Fulfilled Time: Kant and Hegel on History. *Hegel-Jahrbuch*, 1, 457-461.
- Aristoteles (1996). Fizik. *Zaman Kavramı*. (Çev. & Der. S. Babür). Ankara: İmge Kitabevi, 8-41.
- Aristoteles (2001). *Fizik*. (Çev. S. Babür). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles (2008). *Physics*, (Çev. R. Waterfield). New York: Oxford University Press.
- Aristoteles (2014). *Kategoriler*, (Çev. S. Babür). Ankara: İmge Kitabevi.
- Aristoteles (2018). *Metafizik*, (Çev. Y. G. Sev). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Freud, S. (2012). *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*, (Çev. B. Büyükkal & S. M. Tura). İstanbul: Metis Yayınları.

ve ancak her şeye hükmeden id bulunur. Benliğin gelişmesi ancak “dışarıdan dayatılan bir ben idealine doğru” yer değiştirme ile gerçekleşir (Freud, 2012, s. 44). “Dışarıdan dayatılan ben ideali” ise zamanı için içine katmak demektir.

- Freud, S. (2016). *Haz İlkesinin Ötesinde – Ben ve İd*, (Çev. A. Babaoğlu). İstanbul: Metis Yayınları.
- Günenç, M. (2016). Kant'ta Apperzeption Kavramı. *Felsefe Arkivi*, 44, 1-11.
- Hesse, H. (2019). *Demian: Emil Sinclair'in Gençliğinin Öyküsü*. (Çev. K. Şipal). İstanbul: Can Yayınları.
- Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. (Çev. P. Guyer & A. W. Wood). New York: Cambridge University Press.
- Küçükparmak, A. (2017). *Kant'a göre Bilgi ve Metafiziğin İmkânı*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Whitehead, A. N. (2018). *Doğa ve Yaşam: 1933 Chicago Dersleri*. (Çev. S. Çalıcı). İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Zarifoglu, C. (2012). *Bütün Eserleri 1: Şiirler*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Öz: Aristoteles ve Kant, zaman kavramına olan ilgilerini zamanın “ben” ile olan ilişkisinde açık ederler. Buna göre Aristoteles'te bir benlik ileri sürülerek zaman kavramı bu benliğe iliştilir; ancak, aynı zamanda, bu benlik doğrudan doğruya kendisinin oluşumunda zamanın zorunlu olarak içerildiği bir benliktir. Dolayısıyla zamanın benliğe ruh yoluyla iliştilirilmiş olması olumsal bir durumu ifade etmez, aksine bir zorunluluğa göndermede bulunur. Diğer yandan, Kant'ta ise zaman kavramının hem doğrudan doğruya “ben”in veya egonun kurucusu olduğu hem de onun varlığıyla birebir örtüşen bir yanının bulunduğu görülür. Bu bakımdan zaman, özne için zorunlu olmakla beraber, öznenin varlığına muhtaç bir kavramı ifade eder. Bu çalışmada, Aristoteles'te temellenen ve “ben”e iliştilen zamanın Kant'taki dönüşümüne değinilecek ve daha sonra doğrudan doğruya bu hattın ego ile zamanın başa baş giden kavram ikizleri olduğuna yönelik vurgusu açık edilecektir. Son kısımda ise zaman ve benliğin birbirini devam ettiren ve birbiriyle doğrudan bir temas içinde olan kavramlar oldukları ifade edilecektir. Bu bakımdan, zaman benlik aracılığıyla devamlılık halinde bulunurken benlik de zaman yoluyla kendinin bütününi kendi olarak idrak edecek öz-bilinci geliştirir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, ego, ben, öz-bilinç, tamalgı.

